

ԱՎԵՏԻՍ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Պատմական գիտ. թեկնածու, ՀՊՄՀ, ԷԳՀՃ

ՎԱՆԻ ՆԱՅԱՆԳԻ ՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲԵՔԻՐ ՍԱՄԻԻ ՆԱՅԱՆԳԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՕՐՈՔ ԵՒ ԱՐԵՒՄՏԱՎԱՅՈՑ ԶԻՆԱՊԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ ՕՐԵՆՔԸ¹

1909 թ. հուլիսի սկզբին Յավեր փաշայի փոխարեն Վանի նոր կուսակալ է նշանակվում ծագումով չերքեզ Բեքիր Սամի բեյը, որն ստացել էր եւրոպական կրթություն եւ առավել վարժ էր ֆրանսերենի, քան թուրքերենի իմացության ասպարեզում²:

Ընդհանուր առմամբ նրա վերաբերմունքը դրական էր նահանգի հայության նկատմամբ: Քիչ չէին դեպքերը, երբ իր օրոք իթիհատականե-

^{1*} Ստացվել է 26.11.2022, գրախոսվել է 2.12.2022: Էլ. փոստ՝ avharutunyan@mail.ru:

² Բեքիր Սամի բեյը (Կունդուխ) (1865/1867–1933) Թուրքական հանրապետության արտաքին գործոց առաջին նախարարն է, ռուսական բանակի երբեմնի զենեքալ-մալոր, ծագումով՝ օս, մահմեդական Մուսա Կունդուխ՝ Կունդուխով փաշայի (1818–1889) որդին: Վերջինս անցել էր Օսմանյան Թուրքիայի կողմը, դարձել էր թուրքական բանակի հրամանատարը եւ Օսմանյան Թուրքիայի մի քանի հազար մոհաջիրների ղեկավարը:

Բեքիր Սամի բեյը ծնվել է Հյուսիսային Օսեթիայի Սանիբա գյուղում: Կ. Պոլսի մոտ գտնվող Ղալաթասարայի վարժարանն ավարտելուց հետո ուսանել է Փարիզի քաղաքական գիտությունց դպրոցում եւ մինչեւ Վան գալը վարել է Պետերբուրգում Օսմանյան Թուրքիայի ղեկավարման քարտուղարի, Մալթալում Օսմանյան Թուրքիայի հյուպատոսի, Ամասիայի կառավարչի պաշտոնները: Եղել է Վանի կուսակալ, այնուհետեւ նշանակվել Տրապիզոնի կուսակալ: Տրապիզոնում պաշտոնավարելուց հետո զբաղեցրել է Բուրսայի, Հալեպի եւ Բեյրութի վալիի (նահանգապետ) պաշտոնները: Երիտթուրքական կուսակցության նախկին ազդեցիկ անդամների հետ անդամակցել է 1918 թ. հոկտեմբերին ստեղծված թուրքական ազգայնական գաղտնի Կարակոչյան ընկերությանը՝ երիտթուրքերի ընդհատակյա գործունեությունը շարունակելու, այդ թվում՝ հալոց ցեղասպանությանը հակազդելու համար: Մոսկովյան՝ 1921 թ. «Բարեկամության եւ եղբայրության» պայմանագրով պսակված Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի բանակցություններում (դրանց արդյունքում թուրքերն ստացան 10 միլիոն ոսկե ռուբլի եւ ռազմական ծանրակշիռ օգնություն) վերջիններիս պատվիրակությունը ղեկավարում էր հենց Կունդուխը: 1926 թ. Մուստաֆա Քեմալի դեմ դավադրության կազմակերպման հանցակազմով Բեքիր Սամին ձերբակալվել է իզմիրում, սակայն արդարացվել է: 1927 թ. նա հեռացել է քաղաքականությունից եւ ապրել գյուղում: Մահացել եւ թաղվել է Ստամբուլում: Հանգամանքներն տես Կ. Ս. ЧЕЛАХСАТЫ, Осетия и осетины, Владикавказ, СПб., 2009, նաեւ՝ П. В. Шлыков, Бекир Сами-бей (Кундух), в сборнике Российская историческая энциклопедия, Москва, 2014, том 2, նաեւ՝ նույնի՝ «Մշակ», Թիֆլիս, 1909 թ. նոյեմբերի 12, թիւ 251 նաեւ https://buildwiki.ru/wiki/Bekir_Sami_Kunduh, <https://ru.wik> Кундух <https://ru.wik> ipedia.org/wiki/Кундух_Бекир_Сами), նաեւ՝ https://www.turkcebilgi.com/bekir_sami_kunduh:

րը Վասպուրականում «օրինականության» հաստատման ճանապարհին փորձում էին ձեռք բերել հայերի վստահությունը: Այսպես՝ երբ 1909 թ. հունիսի 8-ին Արճեշում իր այգում սպանվեց արհեստավոր Տիգրան Հյուսնյանը, հանցագործության հինգ ոճրագործներից երեքը, որոնց մեջ էր նաեւ Արճեշի «պելետիեին» (գրագիրը.— Ա. Հ.)՝ Իսմայիլ էֆենդին, իսկույն ձերբակալվեցին³:

Առաջնորդվելով նույն գործելաոճով՝ կուսակալը հեռագրում է Բաշկալեի մյուլթեսարիֆին՝ պահանջելով, որ նա պատասխանատվության ենթարկի Գավառի կայմակամին՝ հայերի նկատմամբ իրականացրած իր հարստահարությունների համար⁴:

Իսկ 1909 թ. սեպտեմբերին, երբ Ալշավազի գավառակում սպանվում է 6 հայ, Վանի նորանշանակ վալին շուտափույթ բացահայտում է սպանությունը՝ ձերբակալելով 12 ոճրագործներին⁵:

Նահանգի տարածքում հանցագործությունները կանխելու եւ խաղաղություն հաստատելու նպատակով Բեքիր Սամին Սարայի շրջանում արգելում է զենքի ու վառոդի մաքսանենգությունը⁶՝ հավաքելով համիդիեների ձեռքում գտնվող 600 հրացաններից 260-ը⁷:

Բեքիր Սամիի պաշտոնավարման ընթացքում տարբեր հարցերում նրա հետ համագործակցում եւ նրան մեծապես օժանդակում էր Վանում գտնվող նրա ազատամիտ ազգական գնդապետ Ֆուատ բեյը:

Նորանշանակ կուսակալի կառավարման շրջանում կատարվում են Վանի օտարերկրյա հյուպատոսների նոր նշանակումներ: 1909 թ. ամռան վերջերին պաշտոնանկ են արվում Վանի ռուսական, ֆրանսիական եւ անգլիական հյուպատոսները: Այսպես՝ Վանում Ռուսաստանի հյուպատոս (փոխհյուպատես) Ալֆրեդ Տերմենի փոխարեն նոր հյուպատոս է նշանակվում հայերի հանդեպ դրական վերաբերմունք դրսևորող Սերգեյ Պետրովիչ Օլֆերեւը⁸, որը ճկուն եւ ուշիմ դիվանագետ էր ու իր կապերով

³ Տէս «Հայրենիք», Կ. Պոլիս, 1909, օգոստոսի 11/24, թիւ 1448:

⁴ Անդ:

⁵ Տէս «Մշակ», Թիֆլիս, 1909, նոյեմբերի 12, թիւ 251:

⁶ Տէս «Աւետաբեր», Կ. Պոլիս, 1908, հոկտեմբերի 24, թիւ 43:

⁷ Տէս «Գործ», Թիֆլիս, 1909, մարտի 24, թիւ 62:

⁸ Իր մասին մանրամասն տես Ի. Հալիցեւ, Ս. Պ. Օլֆերեւ (1875—1942) — судьба дипломата. Иран: история и современность (под ред. Л. М. Кулагиной, Н. М. Мамедовой; сост. И. Е. Федорова, Л. М. Раванди-Фадаи) գրքում՝ էջ 162—168, եւ մի ուշագրավ անդրադարձ խեղված հայելու մեջ. Ա. Ս. Կադըբաև, Российские войска Кавказского фронта как сдерживающий фактор погромов

մեծ հեղինակություն էր վայելում Օսմանյան Թուրքիայում: Նա չորս տարի՝ մինչև 1913 թ., հաջողությամբ կատարում է «հայոց պաշտպանի» իր առաքելությունը: Այն ժամանակ, երբ այդ թվականներին Ռուսաստանում հանրաժողովրդի հալածվում էին դաշնակցականները, Վանի դաշնակցության ղեկավարությանն անկողմնակալ ընդունելության էր արժանանացնում Ս. Օլֆերերը: Անտարակույս, նա շարժվում էր ցարական կառավարության հրահանգներով եւ Արեւմտյան Հայաստանում իրականացնում էր իր պետության արտաքին դիվանագիտական միտումներին հարիր քաղաքականություն՝ չթաքցնելով նաեւ իր հայանպաստ վերաբերմունքը:

Ֆրանսիական հյուպատոս Քալվիերին փոխարինում է դաժան բնավորության տեր մի անձնավորություն, որը չկարողանալով տանել հայ եկեղեցու ժամկոչի կոչնականների ձայնը եւ չհամակերպվելով Վանի տեղական պայմաններին՝ մեկուկես տարի պաշտոնավարելուց հետո հեռանում է Վանից: Նրա փոխարեն Վանի Ֆրանսիական նոր հյուպատոս է նշանակվում լեհական ծագում ունեցող թուրքամոլ հրեա Ս. Զարզեկին, որը վարում էր Ս. Օլֆերերի որդեգրածին հակառակ քաղաքականություն:

Եւ վերջապես անգլիական նոր հյուպատոս է նշանակվում կապիտան Սիլը⁹:

Փոփոխություններից անմասն չեն մնում նաեւ Վանի հասարակական հարաբերությունները: Քաղաքային ժողովը, որի անդամների մեծ մասը դաշնակցականներ էին, ատենապետ են ընտրում էջմիածնի երբեմնի միաբան վանեցի Տաճատ (Կարապետ) վարդապետ Մելքոնյանին, որը միաժամանակ վարում էր ծխական դպրոցների ընդհանուր տեսչի պարտականությունները:

Հաջող էր գործում նաեւ Վանի թեմական վարչությունը՝ Վանի առաջնորդական փոխանորդ Հովսեփ եպիսկոպոս Սարաճյանի գլխավորությամբ: Վերջինս այդ պաշտոնում շարունակելով Սարգիս Բարսեղյանի գործունեությունը՝ վարում էր բավականին հեռատես քաղաքականություն: Այն համերաշխ էր Քաղաքային ժողովի ատենապետության հետ: Նախկին «ջոջերի» այն հարցին, թե ինչու էր Հ. Սարաճյանը սերտ համագործակցում դաշնակցականների հետ, նա պատասխանում է. «Վան հա-

мусульман дашнаками. 1914—1917 гг. «Восточный архив» №2 (44), 2021— DOI: 10.31696/2072-5795-2021-2-34-39, բայց ըստ ամենայնի չի գործում (1/19/2023):

⁹ Տէս Հ. ԵՐԱՄԵԱՆ, Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, հտ. Բ., Ալեքսանդրիա, 1929, էջ 133—135:

սած ատենն այդ մարմինը ընտրուած գտայ ազգին կամքով, եւ ես պարտաւոր եմ համակերպիլ այդ գերագոյն կամքին, պատճատ մ'ալ չունիմ դժգոհելու վարչութեան ընթացքէն»¹⁰:

1910 թ. մայիսին Վանի առաջնորդական տեղապահ Մեսրոպ քհն. Ճանիկյանի հրավերով, Պետրոս եւ Սեթ Գափամաճյանների, Իգնատոսի, Հ. Երամյանի եւ այլ ներկայացուցիչների մասնակցութեամբ առաջնորդարանում գումարված ժողովի ժամանակ վարչական ժողովի ատենապետ է ընտրվում Պետրոս Գափամաճյանը: Միաժամանակ նա ստանձնում է Վարագա վանքի հոգաբարձության ատենապետի պաշտոնը: Վերջինիս գլխավորութեամբ մի քանի ամիս անց Վանում հիմնադրվում է բարեգործականի մասնաճյուղը, որը մեծապես նպաստում է նահանգի գյուղերում դպրոցական ցանցի ընդարձակմանը:

Աղանայի կոտորածներից հետո եւ մասնավորապես Բեքիր Սամիի պաշտոնավարման շրջանում Վանի հայությունը, սթափվելով հեղափոխական պատրանքներից, պարզորեն տեսավ իթթիհատի իրական դեմքը, քանի որ ճշմարիտ պատկերացումներն այլ էին: Երիտթուրքերը չստեղծեցին բնակչության, անձի եւ գույքի ապահովություն: Կայսրության գրեթե բոլոր շրջաններում եւ առավելապես Վանում առաջվա նման նորից սկսեցին իշխել բռնությունն ու կամայականությունը, կողոպուտն ու թալանը:

Վանում նորից արթնացավ համիդյան շրջանի կարգախոսը, եւ վերսկսվեցին հայերի դեմ բանտային հալածանքներն ու դատարանական մարտավարության հին ձեւերը: Ինչպես ժամանակի մամուլն է արձանագրում, «...որքան Պոլսոյ մէջ կը ջանացուի Կառավարութեան սահմանադրական երեւոյթ տալ, նոյնքան տեղս կաշխատուի ատոր հակառակն ընել ճարտարօրէն քողարկուած միջոցներով»¹¹:

1910 թ. հունիսի 22-ին Վանի ռուսական հյուպատոսը հաղորդում էր, որ հայերը, խաբվելով իրենց ակնկալություններից, զայրույթով են արտահայտվում թուրքական կառավարության ու սահմանադրության վերաբերյալ¹², իսկ «կառավարութիւնը այս անգամն ալ ցոյց տուաւ մոլոսուլմանական կողմնակալութիւն»¹³:

¹⁰ Անդ, էջ 136:

¹¹ «Կոհակ», Կ. Պոլիս, 1909 թ. օգոստոսի 29, թիւ 14, էջ 164:

¹² Տէս ЦГИА Грузии, ф. 521, оп. 2, д. 492, л. 234:

¹³ «Գործ», Թիֆլիս, 1909, ապրիլի 7, թիւ 70:

Այդ ամենի տրամաբանական արդյունքը եղավ այն, որ 1910 թ. հուլիսի 30-ին Վանի Արարուց հրապարակում իշխանությունների դավադրության զոհ դարձավ դաշնակցության զինվորական շարքի ամենահանդուգն զեմքերից մեկը՝ «Ծուռ Դավիթը»՝ Դավիթ Թումանյանը¹⁴:

Բեքիր Սամիի կառավարման օրոք տեղի ունեցած կարեւոր իրադարձություններից էին Վանի պատգամավորների կարճատեւ տունդարձը Օսմանյան խորհրդարան եւ նրանց հանդիպումն ընտրողների հետ: 1910 թ. օգոստոսի 14-ին Մալխասի (Արտաշես Հովսեփյան) հետ միասին Կ. Պոլսից, Կարինն անցնելով, Վան վերադարձավ Օսմանյան խորհրդարանի՝ Վանի պատգամավոր Վահան Փափազյանը, որը միաժամանակ Կ. Պոլսի Ազգային երեսփոխանական ժողովի՝ Վանի թեմի անդամ էր: Օգոստոսի 29-ին եւ սեպտեմբերի 5-ին կենտրոնական դպրոցի սրահում կազմակերպված հրապարակային ժողովի ժամանակ Վ. Փափազյանը երկու զեկուցում կարդաց, որոնցից առաջինը նվիրված էր Օսմանյան խորհրդարանի գործունեությանը եւ իր կատարած աշխատանքներին, իսկ երկրորդը՝ Հայոց ազգային երեսփոխանական ժողովին: Նոր երեւույթ էր, երբ պատգամավորը, հայրենիք վերադառնալով, հաշիվ էր տալիս իր ընտրողներին եւ ազատ խոսում էր եղած խնդիրների մասին¹⁵:

Վ. Փափազյանից ութ օր առաջ Վան էր վերադարձել նաեւ Վանի թուրք պատգամավոր Թեֆիկ Բեյը, որի պատվին մեծ ընդունելություն կազմակերպեց Վանի քաղաքապետը՝ իր պաշտոնակիցներով՝ հարվիրելով նաեւ հայոց հոգեւոր առաջնորդին, Վանի հայտնի բոլոր մեծահարուստներին եւ ժողովրդի բավական ստվար մի բազմություն անդամներին: Պատգամավորը հաշվետվություն ներկայացրեց իր գործունեության մասին եւ այցելեց կուսակալին: Ի թիվս այլ խնդիրների՝ իր նպատակն էր

¹⁴ Դավիթ Թումանյանը բնիկ ալջավազցի էր, անուս, բայց շատ զգացմունքային գործիչ: Նա ՀՅԴ-ին հարել է 1890-ական թվականների կոտորածներից առաջ՝ համագործակցելով Պետոյի եւ Վազգենի հետ: 1897 թ. հանասորի արշավանքի ժամանակ նա Տաշոյի (Հովսեփ Արղունյան) զինատար խմբի հետ շարժվում է Վան: Սակայն Բաշկալեում ձերբակալվում է եւ դատապարտվում կախաղանի, որը շուտով փոխարինվում է համաներման: Դավիթը տեղափոխվում է Վան եւ զբաղվում պաշտագործությամբ՝ միաժամանակ համագործակցելով Վան տեղափված Վարդգեսի հետ: Նա ահաբեկել է Վարդգեսին դավաճանած Խաչիկ Սեմերճյանին: Դավիթ Թումանյանը մասնակցել է 1905 թ. հայ-թաթարական ընդհարումներին, որից հետո՝ 1908 թ., նորից տեղափոխվել է Վան: Տե՛ս «Դրօշակ», Ժնեւ, 1912 թ., յունիս, թիւ 6, էջ 149—152:

¹⁵ Տե՛ս «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1910, սեպտեմբերի 24, թիւ 210:

ուսումնասիրել Վանա եւ Արճակի լճերի շրջակայքը, որտեղ ջրի մակարդակի բարձրացումով մեծ վնաս էր հասցվել շրջապատին:

Վանի ներքաղաքական կյանքի հերթական իրադարձությունը կուսակալ Բեքիր Սամի բեյի հեռացումն էր: Չկարողանալով լուծել քրդերի բռնազավթած հայկական հողերի վերադարձման խնդիրը՝ նա 1910 թ. աշնանը մեկնում է Կ. Պոլիս եւ հրաժարվում իր զբաղեցրած պաշտոնից՝ փոխարենը նշանակվելով Տրապիզոնի կուսակալ: Ներկայացնելով Բեքիր Սամիի օրոք երիտթուրքական խորամանկ քաղաքականության ընդհանուր նկարագիրը Վանում՝ Հ. Երամյանը նշում է. «Հուրրիէթի շրջանին քանի մը թուրք կամ խառն յանձնաժողովներ, բարենորոգումներու ուսումնասիրութեան պիտակին տակ, ասուպի պէս կերեւնային կանցնէին հայկական հորիզոններէն, կարծես մէկ կողմանէ հայութիւնը սին յոյսերով օրօրելու եւ միւս կողմէ Եւրոպայի աչքին փողի փչելու դիտումով»¹⁶:

Բեքիր Սամիի օրոք ընդունված կարեւոր որոշումներից մեկը՝ քրիստոնյաների զինապարտության մասին օրենքն էր: Օսմանյան Թուրքիայում մահմեդականներն ի սկզբանե ենթակա էին զինվորական պարտադիր ծառայության, իսկ քրիստոնյաները՝ այդ թվում նաեւ հայերը՝ որպէս անհուսալի տարր, մինչեւ 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումը չէին զորակոչվում բանակ: Դրա փոխարեն նրանք յուրաքանչյուր տղամարդու զինվորական ծառայության դիմաց պետությանը վճարում էին հատուկ գլխագին՝ «բեդելի ասկերիե» (զինվորական փրկանք/հարկ)՝ 21–32 ղուրուշի չափով, որ կարող էր տատանվել տարբեր բնակավայրերում¹⁷:

Սակայն զինվորագրության այդ համակարգն այնքան էլ ձեռնտու չէր իշխանության եկած երիտթուրքերին, եւ շուտով առաջնահերթ խնդիր դարձավ Օսմանյան Թուրքիայի ոչ մահմեդական հպատակներին զինապարտության ենթարկելու հարցը, որի գաղափարն առաջ քաշվեց 1909 թ. Վանում՝ Ա. Վռամյանի նախաձեռնությամբ:

Հայ քաղաքական կուսակցությունների ներկայացուցիչներն իրենց մասնավոր կամ հրապարակային հավաքույթների ժամանակ, ինչպես

¹⁶ Հ. ԵՐԱՄՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 138:

¹⁷ 1871 թ. Վանում զինվորական հարկ էր գանձվում աղքատներից ու հարուստներից առանց խտրականության՝ սկսած 15, վերջացրած 60 տարեկաններով՝ յուրաքանչյուրից 21 ղուրուշ 20 փարա: 1872 թ. Վանի իդարե մեջլիսում որոշվեց արական սեռի քրիստոնյաներին հաշվել հարյուրներով՝ ամեն մի խմբից 25-ին ազատել, իսկ մնացած 75-ից գանձել հարկ՝ յուրաքանչյուրից 21,5-ի փոխարեն 27 ղուրուշ 30 փարա. տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հտ. V, Երեւան, 1974, էջ 296, հմմտ. A. UBICINI, Etat présent de l'Empire Ottoman, 1876, էջ 128:

նաեւ այլ առիթներով պերճախոս ճառերով քանիցս փորձում էին նահանգի հայուկները բացատրել հայերի զինվորագրության օգուտները՝ հատկապէս զենք կրելու հնարավորությունը: Նորաշենի գերեզմանատանը Ա. Վռամյանի ղեկավարությամբ եւ երիտասարդ դաշնակցական Արմենակ Մաքսապետյանի (Մաքապետյան) մասնակցությամբ կազմակերպվեց հանրահավաք, որտեղ բարձրաձայնվեց հայերի զինվորագրության խնդիրը հանրաքվեով պարզելու հարցը¹⁸: Արդյունքում աննկարագրելի խանդավառությամբ վճիռ կայացվեց՝ ի նպաստ հայերի զինապարտության, եւ ընտրվեց 15 հոգուց բաղկացած հանձնաժողով, որի կազմի մասին նույն օրը հեռագրվեց Կ. Պոլսի պատրիարքարանին եւ խորհրդարանին¹⁹:

Ի վերջո, 1907 թ. (հիշրեի 1325 թ.— Ա. Հ.) զինվորական ծառայության նախկին օրենքի հիման վրա 1909 թ. հուլիսի 27-ին (հիշրեի 1327 թ. րեջեբ 20-ին.— Ա. Հ.) հրապարակվեց «հնության փոշիներից դուրս հանված» զինապարտության մասին մի նոր օրենք, որի համաձայն՝ Օսմանյան կայսրության պատմության մեջ առաջին անգամ 20—40 տարեկան ոչ մահմեդական զորակոչիկները՝ այդ թվում եւ հայերը, ենթարկվում էին զինակոչի, իրավունք էին ստանում զենք կրելու եւ ծառայելու օսմանյան բանակում: Հստ այդ օրենքի՝ զինվորական ծառայությունից կարող էին ազատվել միայն կաթողիկոսը, պատրիարքները, թեմակալները, վարդապետները, վանահայրերը, կրոնական ու բարձրագույն դպրոցների աշակերտները, ուսանողները, տարրական դպրոցների 1-ին, 2-րդ եւ 3-րդ կարգի ուսուցիչները²⁰, բացառապէս 26 տարին լրացած բազմադամ եւ աննեցուկ ընտանիքների այն երիտասարդները, որոնք տարրական հնարավորություն իսկ չունենին ծառայության անցնելու, եւ, իհարկե, բոլոր նրանք, ովքեր ներքին կարգով կվճարեին 43 օսմանյան լիրա (ոսկի) գլխագին²¹:

¹⁸ Ի դեպ, Արմենակ Մաքսապետյանը կողմ էր զինապարտության մասին օրենքի ընդունմանն այն դեպքում, երբ իր հայրը՝ Մկրտիչ Մաքսապետյանը, դրանից մեկ տարի առաջ անխնա խողխողվել էր թուրքերի ձեռքով:

¹⁹ Տէս Հ. ԵՐԱՄԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 152:

²⁰ Տէս Ա. ՓԱՓԱՋՅԱՆ, Թուրքական վավերագրական նյութեր Օսմանյան կայսրության ոչ մահմեդական ժողովուրդների մասին (1839—1915 թթ.), Երեւան, 2002, էջ 181—182:

²¹ Տէս ՀԱԱ, ֆ. 450, ց. 1, գ. 45, թ. 13, նաեւ «Հայրենիք ամսագիր», Բոստոն, 1924 թ. ապրիլ, թիւ 6, էջ 89—90: Հստ Գ. Սյուրմենյանի՝ հայերը պետք է վճարեին 44 օսմանյան հնչուն ոսկի. տէս Գ. ՍԻՐՄԵՆՅԱՆ, Տաճկահայ զինուոր եւ զինուորականությունը նախ տաճկական, ապա հայկական բանակներուն մէջ, Պէյրուի, 1967, էջ 25: Ավելի վաղ այն կազմում էր 34—40 լիրա. տէս «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1914 թ., օգոստոս 22, թիւ 183:

Որոշումը գեղեցիկ էր եւ երկկողմանի շահավետ, քանի հայերը, մի կողմից, կարող էին խույս տալ զինվորական ծառայությունից, որն ըստ էության՝ փոխարինվում էր դրամականով, իսկ մյուս կողմից՝ պետությունը կարող էր լցնել պետական դատարկ գանձարանը:

Օրենքը վերաբերում էր Օսմանյան պետության բոլոր քաղաքացիներին, սակայն այն խիստ չարաշահվում էր հատկապես հայերի նկատմամբ գործադրվելիս: Թուրքական իշխանությունները քմահաճորեն վարվում էին այնպես, ինչպես ուզում էին, եւ եթե անհրաժեշտ էր, նրանք զինվորական ծառայությունից օրենքով ազատված հայերին պետք եղած դեպքում նորից ենթարկում էին զորակոչի, այսինքն՝ հայերից վերցնում էին եւ զինվորական հարկ, եւ զորակոչում էին բանակ: Զինապարտության այս ձեւը հաջողությամբ կիրառվում էր մինչեւ Առաջին աշխարհամարտը, բայց երբ այն սկսվեց, նման մոտեցումը դարձավ պարտադիր գրեթե բոլոր հայերի նկատմամբ²²:

Արեւմտահայության եւ հատկապես Վանի հայության մեծամասնությունը գոհունակությամբ չընդունեց հուրրիեթի ընդունած՝ ոչ մահմեդականների զինվորագրության մասին օրենքը, թեեւ օրենքով երկրի մահմեդական ազգաբնակչությունն այլեւս իրավունք չպետք է ունենար իրեն հռչակելու որպես «միլլեթը հաքիմե» (տիրապետող ազգ):

Ի հետեւումն զինվորագրության մասին օրենքի՝ օսմանյան խորհրդարանը 1910 թ. մարտի 1-ին հաստատեց քրիստոնյաների համար զինվորական տուրքի վերացման մասին օրենքը²³, որը քրդական վերնախավում անհագստություն եւ դժգոհություն առաջացրեց²⁴, քանի որ կոչված էր էլ ավելի սրելու հայ-քրդական առճակատումը: Քուրդ աշիրեթապետներն այն գնահատեցին որպես ոտնձգություն իրենց «դարավոր աղաթների» եւ «պատմական իրավունքների» նկատմամբ, քանի որ հայերի զենք կրելու իրավունքը վերացնում էր նրանց նկատմամբ անպատիժ գործողությունների հնարավորությունը²⁵:

Դժվար է ասել՝ զինվորագրության հարցն անհրաժեշտ էր առկախել (ինչպես դա եղավ 1877–1878 թթ. պատերազմի ժամանակ), թե՛ իթիհա-

²² Տե՛ս «Հայրենիք», Բոստոն, 1924, ապրիլ, թիւ 6, էջ 89–90:

²³ Տե՛ս Г. З. Алиев, Турция в период правления младотурок (1908–1918), Москва, 1972, էջ 154:

²⁴ Տե՛ս В. А. Гордлевский, Силуэты Турции, Москва, 1972, էջ 128:

²⁵ Տե՛ս Վ. ԲԱՅԲՈՒՐԳՅԱՆ, Քրդերը, հայկական հարցը եւ հայ-քրդական հարաբերությունները պատմության լույսի ներքո, Երեւան, 2008, էջ 196:

տը, որին «ոյժ կուտար նաեւ Դաշնակցութիւնը»²⁶, արդեն վճռել էր հայերից եւս զորք կազմել: Այդուհանդերձ՝ հայոց զինվորագրութեանը, որը գործողութեան մեջ դրվեց 1910 թ. օգոստոս-սեպտեմբերից, համակերպվեցին ինչպես հայերը, այնպես էլ թուրքեր:

Սկզբում Վանի հայ զինոկոչիկների մի մասին ուղարկեցին Մուշ, իսկ մշեցի հայ նորակոչիկների մի մասն իրենց զինվորական ծառայությունն անցան Վանում²⁷:

Աննկարագրելի էր Վանի հայության ոգեւորությունը հայ զինվորների նկատմամբ, որոնք 600—700 հոգով՝ մահմեդականների հետ միասին ծառայում էին Վանի զորամասում: 1911 թ. Նոր տարվա եւ Սուրբ Ծննդյան տոների արձակուրդներին նրանք խումբ-խումբ այցելում են Վանի եկեղեցիները եւ ապա հյուրասիրվում ժողովրդական հանգանակությամբ նախապատրաստված ճոխ սեղաններից²⁸: Բացի այդ, ի պատիվ հայ զինվորների, 1911 թ. հունվարի 1-ին քաղաքի Հիսուսյան վարժարանում կազմակերպվեց տոնական հանդես²⁹:

Շատ շուտով պարզվեց, որ Վանի հայերը ոչ միայն ձեռներեց առեւտրականներ էին եւ բազմաշնորհ արհեստավորներ, այլեւ քաջ եւ հմուտ էին նաեւ զինական արվեստի մեջ³⁰: Վանի հայ զինվորականները եւ մասնավորապես թնդանոթաձիգները քաջությամբ եւ հավատարմությամբ կռվեցին թուրք-խալապական եւ Բալկանյան պատերազմներում՝ արժանանալով իրենց թուրք հրամանատարների՝ մասնավորապես Վանի զինվորական հրամանատար Ճապիրի եւ Ռազմական նախարար՝ Նազըմ փաշայի բարձր գնահատանքին³¹:

Սակայն հաճախ զինվորագրության հարցն ունենում էր սուր դրսեւորումներ: Քիչ չէին դեպքերը, երբ հայ զինվորները, դժգոհ լինելով թուրք հրամանատարության խտրական վերաբերմունքից, հրաժարվում էին ծառայել թուրքական բանակում եւ դառնում էին դասալիք: Այսպես՝ վանեցի զինվորների մի մասը, որոնք իրենց բանակային ծառայությունն էին անցնում Մուշի զորանոցում, փախչում եւ հետ են վերադառնում Վան: Նրանք գանգատվում էին իրենց նկատմամբ թուրք զինվորների ու

²⁶ Հ. ԵՐԱՄԵԱՆ, նշ. աշխ., հտ. Բ., էջ 153:

²⁷ Տէս «Մշակ», Թիֆլիս, 1910 թ. նոյեմբերի 3, թիւ 244:

²⁸ Տէս Հ. ԵՐԱՄԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 153—154:

²⁹ Տէս «Մշակ», Թիֆլիս, 1911, յունուարի 26, թիւ 16:

³⁰ Տէս Գ. ՍԻՐՄԷՆԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 11—12:

³¹ Տէս Հ. ԵՐԱՄԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 153:

ենթասպանների անհարգալից վերաբերմունքից եւ ծեծից: Հայ զինվորներին հաճախ կոչում էին «գյավուր», «քյաֆեր» եւ վիրավորում էին նրանց ազգային ու կրոնական զգացմունքները:

Թուրք ենթասպանները հաճախ տարբերակում էին դնում նաեւ հայ եւ թուրք զինվորների միջեւ եւ հայերին պարտավորեցնում էին ծառայել ավելի ծանր պայմաններում³²: Այսպես՝ Աղբակի բոլոր գյուղերի հայ ծնողները նամակներ էին ստացել Բաղդադ-Բասրայի շրջան ուղարկված իրենց զինվոր զավակներից, որոնք դառնորեն գանգատվում էին ֆիզիկական աննախանձելի գոյավիճակից, շոգից եւ անտանելի պայմաններից³³:

Ձինվորագրությունն ուներ նաեւ մեկ ուրիշ արատավոր կողմ: Լինում էին դեպքեր, երբ տղամարդկանց զինվորական ծառայություն կատարելու ժամանակ առեւանգվում եւ կրոնափոխ էին արվում նահանգի հայ եւ ասորի զինվորների կանայք: 1912 թ. այդպիսի դեպքեր էին արձանագրվել Աղբակ գավառում եւ Սղերգի շրջակա գյուղերում: Այդ մասին Հ. Երամյանը նշում է. «...Վանէն մինչեւ Պոլիս մեզ համբոյրներ շուայլելով հանդերձ, կը շարունակէր քաջալերել հայ գիւղերու աւերը եւ հայ զինուորներու ընտանեկան պատուոյն դէմ գործուած բռնութիւնները»³⁴:

Սույն բռնությունների կենտրոն էր հանդիսանում գլխավորապես Աղբակը, որի կառավարիչն էր արդարակորով Թահիր փաշայի անարժան որդին՝ Ջեդեթը: Նա իր նրբին ձեւերով «ճենթլմէնի» պատրանք էր ստեղծում «միամիտ» եւրոպացիների առջեւ, սակայն հայերի կյանքի եւ պատվի պաշտպանությունն անգամ հանցանք էր համարում: Բռնությունների արդյունքում առեւանգվեց եւ մահմեդականացվեց Աղբակի Հասպորդուն եւ Խալիլուն գյուղերի հայ երկու կին, որոնց ամուսիններն իրենց զինվորական պարատականություններն էին կատարում Վանում եւ Երզնկայում:

Անհետեւանք են մնում գյուղի առաջնորդների բոլոր տեսակի բողոքները: Միայն Կ. Պոլսի Ազգային պատրիարքարանի միջամտությունից հետո հայ առեւանգված կանանցից մեկին՝ Փիրոյին, թեեւ Սղերգ են վերադարձնում, սակայն պահում են թուրքերի եւ քրդերի տներում: Դեռ ավելին, քուրդ ավազակներից Մեհմեդ էմինը նույնիսկ սպառնում է հա-

³² Տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1911, յունուարի 26, թիւ 16:

³³ Տե՛ս «Ազատամարտ», Կ. Պոլիս, 1912, մայիսի 9, թիւ 891:

³⁴ Հ. ԵՐԱՄՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 155:

յերին, որ եթե նրանք իրենց չհանձնեն առեւանգված Փիրոյին, ապա ինքը հրո ճարակ կդարձնի գավառի քրիստոնեաբնակ ինը գյուղերը³⁵։

Համանման դեպք է գրանցվում նաեւ 1913 թ. փետրվարի 6-ին Արճեշի Գոկըն գյուղում, երբ Ռեսուլ աղայի որդին՝ Զեյնալը, առեւանգում է 13-ամյա աղջնակ Սեւգյուլին, որին 15 օր պահելուց հետո կառավարական ատյանի միջոցով կրոնափոխ է անում՝ հակառակ Վանի հայոց առաջնորդական փոխանորդի բողոքի, որը փաստարկում էր աղջկա անչափահաս լինելու հանգամանքը³⁶։

1913 թ. փետրվարին հայ երկու աղջիկ եւս առեւանգվեց Արճեշի եւ Բերկրիի գավառներում, որոնց կրոնափոխությունյան վերաբերյալ հայտարարություններ տրվեցին կառավարական ատյանում³⁷։

Հայ զինվորների կանանց առեւանգումը սաստիկ դժգոհություն առաջ բերեց Վանի հայ զինվորականությունյան շրջանում, որոնցից 300 հոգի, հավաքվելով Արարքի վարժարանում, իրենց զայրույթն արտահայտեցին, «որ մինչ իրանք զինւորական պարտականութիւնը կատարում են եւ ծառայում հայրենիքին, իրանց պատիւը յանձնելով կառավարութեան պաշտպանութեանը, քիւրդերը անպատիժ կերպով խաղում են իրանց պատուի հետ ու յափշտակում են իրանց կանանցը»³⁸։

Զարմանալին այն էր, որ կառավարությունը, մի կողմից, շրջաբերական գրություններով պատվիրում էր, որ ազգաբնակչությունը պատերազմի դաշտում գտնվող զինվորներին անհրաժեշտ օգնություն ցուցաբերի, նրանց լքված արտերը մշակի, ցորենը հավաքի եւ պետությունը հանձնի, իսկ մյուս կողմից՝ լռում էր, երբ հայ զինվորների կանայք առեւանգվում էին։

Սրանք ապացույցներ էին այն բանի, թե ինչ շահեցին հայերը զինվորագրությունից, թե հայ զինվորները հետագայում ինչ տրամադրությամբ պետք է ծառայեին օսմանյան «հայրենիքին»։ Հետագայում շատերը՝ այդ թվում զինվորագրության հեղինակներից մեկը, հենց ինքը՝ Արմենակ Մաքսապետյանը, դպրոցում պետք է արտոնագրվեր որպես ուսուցիչ՝ զինվորական ծառայությունից խուսափելու համար, իսկ Հ. Երամյանի հանդիմանությունը նա պիտի պատասխաներ. «Ես չգիտէի, թէ թուրք զօ-

³⁵ Տէս «Մշակ», Թիֆլիս, 1913, փետրուարի 8, թիւ 30։

³⁶ Տէս «Մշակ», Թիֆլիս, 1913, փետրուարի 19, թիւ 38։

³⁷ Տէս «Մշակ», Թիֆլիս, 1913, մարտի 10, թիւ 53։

³⁸ «Մշակ», Թիֆլիս, 1912, սեպտեմբերի 23, թիւ 210։

րանոցներու մէջ մաքրութիւնը կը պակսի եւ թէ անխտրականութեան աչքով չպիտի նայուի հայ զինուորներուն»³⁹։

Վերջնական արդյունքում տապալվեց հայերին զորակոչելու մասին օրենքի կատարումը, որի դեմ ըմբոստացան քրդերը, քանի որ հայերի զենք կրելու իրավունքով, ըստ էութեան, փոշիացվում էր համիդյան անկանոն հեծելազորի նշանակութունը։

Հետագայում իրադարձութիւններից պարզ դարձավ, այդ օրենքի ընդունումը երիտթուրքերի հրեշավոր ծրագրի մաս էր կազմում։ Օրենքն իր անդառնալի հետեւանքներն ունեցավ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին։ 1915 թ. փետրվարի 12-ից իրականացվեց Վանի նահանգի հայ զինվորների ու ժանդարմների զանգվածային զինաթափումը, որոնք ստորացման եւ ազգային-կրոնական նվաստացման ենթարկվելուց հետո նախ օգտագործվեցին որպէս գրաստներ, ապա զանազան պատրվականերով հեռացվեցին Վանի նահանգից եւ քստմնելի ձեւով սպանվեցին Կարինի եւ Պարսկաստանի ռազմաճակատներում։ Հայ զինվորականության նկատմամբ Վանում կատարված անհատական եւ խմբակային ոճրագործութիւնները գնալով ծավալվեցին եւ համատարած բնույթ ձեռք բերեցին նաեւ Օսմանյան կայսրության հայաշատ մյուս անկյուններում։

РЕЗЮМЕ

В Османской империи, а так же в пределах ее правопреемницы Турецкой республики все законы служили одной главной цели: создать по возможности невыносимые или хотя бы сложные условия для не турецкого населения. В качестве примера можно назвать закон о государственных налогах, которые платили все подданные, а не мусульмане, помимо упомянутых, облагались еще дополнительной данью. Эта подать приравнивалась к службе в турецкой армии. В намечающейся серии статей (первая была издана в журнале «Айкан банак» — «Применение закона Турции 1909 года о воинской повинности немусульман на примере армянства Ванской провинции» N4 (110). 2021, с. 97—108) будут изучены все аспекты воинской повинности армянского насе-

³⁹ Հ. ԵՐԱՄԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 152։

ления Турции. В настоящем исследовании на базе предыдущей статьи более углублены и всесторонне изучены условия военной службы армян Ванской провинции.

SUMMARY

In the Ottoman Empire, as well as in the Republic of Turkey — its legal successor, all laws were aimed at one main goal: to create as unbearable as possible or at least difficult conditions for the non-Turkish population. As an example, we can recall the state taxes that were paid by all subjects, and non-Muslims, in addition to those mentioned, paid additional tribute, which was correlated with the service in the Turkish army. In the upcoming series of articles (the first one was published in “Haykakan Banak”—“The application of the 1909 Turkish law on conscription of non-Muslims by the example of the Armenians of Van province” N4 (110). 2021, pp. 97—108), all aspects of conscription of the Armenians in Turkey will be studied. In the present study, on the basis of the previous article, the circumstances of the military service of the Armenians of Van province are studied more deeply and comprehensively.

